
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

COD. VINDOBONENSIS SUPPL. GR. 165, Ο «ΑΓΝΟΟΥΜΕΝΟΣ» ΚΩΔΙΚΑΣ 18 ΤΗΣ ΚΟΣΙΝΙΤΣΑΣ

Σύμφωνα με τον κατάλογο του τμήματος Supplementum Graecum της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αυστρίας, στο φ. 308ν του Cod. Suppl. Gr. 165¹ υπάρχει το εξής κτητορικό σημείωμα: Διονυσίου ιερομονάχου και δούλου του μακαρίτου Ἐφέσου κῦρ Μάρκου. Οι συντάκτες του καταλόγου δεν αναφέρουν κανένα στοιχείο για την προέλευση του χειρογράφου, ούτε για τον ιερομόναχο Διονύσιο, ενώ με αμφιβολία ταυτίζουν το άλλο αναφερόμενο πρόσωπο με τον μητροπολίτη Ἐφέσου Μάρκο Ευγενικό (1394-1445). Το σημείωμα αυτό όμως δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά από τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα² σε μία υποσημείωση της περιγραφής των χειρογράφων της μονής της Παναγίας Αχειροποιήτου ή Κοσίνιτσας. Σύμφωνα με τον ερευνητή³ το σημείωμα ήταν γραμμένο στον κώδ. 18 της μονής αυτής από τον πατριάρχη Διονύσιο Α' (1466-1472, 1488-1490), μαθητή και υποτακτικό του μητροπολίτη Ἐφέσου Μάρκου⁴. Από την παραβολή με τα στοιχεία που προσφέρει η μελέτη του καθηγητή Β. Κατσαρού για τα χειρόγραφα των μονών Τιμίου Προδρόμου και Κοσίνιτσας⁵ διαπιστώνεται ότι ο κώδικας Κ18 είναι ένα από τα χειρόγραφα των οποίων η τύχη αγνοείται, και ότι είναι αγνώστου περιεχομένου⁶, εφόσον ο Κεραμεύς δεν δίνει καμία άλλη πληροφορία γι' αυτόν εκτός από το παραπάνω κτητορικό σημείωμα. Επομένως, βάσει του σημειώματος, που αποτελεί την πιο βέβαιη απόδειξη για την ταυτότητα και την προέλευση του κώδικα, μπορεί να συμπεράνει κανείς ότι ο Cod. Suppl. Gr. 165 της Βιέννης είναι ο «χαμένος» κώδικας 18 της Κοσίνιτσας.

1. H. Hunger και Chr. Hannick, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 4: Supplementum Graecum*, Βιέννη 1994, σ. 282.

2. Βλ. Ἄ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, "Ἐκθεσις παλαιογραφικῶν καὶ φιλολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Θράκῃ καὶ Μακεδονίᾳ, γενομένων κατὰ τὸ ἔτος 1885 διὰ τὴν «Μαυρογορδάτειον βιβλιοθήκην», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος [Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ, Παράρτημα τοῦ ΙΖ' τόμου], Κωνσταντινούπολη 1886, σσ. 3-64.

3. Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὁ.π., σ. 47, σημ. 1.

4. Βλ. Sp. Lambros, *Ecthesis chronica and Chronicon Athenarum*, Amsterdam 1969 (ανατ.), σ. 30.

5. Β. Κατσαρός, *Τὰ χειρόγραφα τῶν μονῶν Τιμίου Προδρόμου Σερρών καὶ Παναγίας Ἀχειροποιήτου τοῦ Παγγαίου (Κοσίνιτσας). Ἡ ἱστορία τῶν ἀριθμῶν* [Δημόσια κεντρικὴ βιβλιοθήκη Σερρών. Σειρὰ ἐκδόσεων γιὰ τὴν πόλη καὶ τὸ νομὸ Σερρών, 4], Σέρρες 1995.

6. Β. Κατσαρός, ὁ.π., σ. 239.

Στην περιγραφή του καταλόγου, ωστόσο, υπάρχει και ένα άλλο στοιχείο που ενισχύει το συμπέρασμα αυτό. Σχετικά με τον τρόπο απόκτησης του από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας αναφέρεται ότι αγοράστηκε για λογαριασμό της το 1934 από τον παλαιοπώλη Fritz Brecher. Επομένως το χειρόγραφο δεν ανήκε στους κώδικες που επιστράφηκαν στην Ελλάδα το 1923 (άλλωστε, ως γνωστόν, αυτοί προέρχονταν κυρίως από τη βιβλιοθήκη του Τιμίου Προδρόμου), ούτε στην ομάδα που κατακρατήθηκε από το βουλγαρικό κράτος, αλλά συμπεριλαμβανόταν σ' εκείνους που μετέφερε ο Βλαδίμηρος Σις⁷ στην Πράγα. Στη συνέχεια, πολλά από τα χειρόγραφα αυτά πέρασαν στα χέρια παλαιοπωλών⁸, κυρίως της Κεντρικής Ευρώπης, που με τη σειρά τους τα προώθησαν σε ιδιώτες ή σε βιβλιοθήκες⁹.

Το χειρόγραφο είναι περγαμηνό, του β' μισού του 11ου αι. και περιέχει κυρίως διαφόρους λόγους του Ιωάννου Χρυσοστόμου, όλους εκδεδομένους. Δεν αναφέρεται όνομα κωδικογράφου. Από την Κωνσταντινούπολη βρέθηκε στο μακεδονικό μοναστήρι προφανώς χάρη στον Διονύσιο Α', ο οποίος, όταν αποσύρθηκε για πρώτη φορά από τον πατριαρχικό θρόνο στην Κοσίνιτσα (1472), έφερε μαζί του την περιουσία του¹⁰, στην οποία συμπεριλαμβανόταν και η προσωπική του συλλογή βιβλίων. Ότι υπήρχε μια τέτοια συλλογή, το αποδεικνύει το σημείωμα του μητροπολίτη Βεροίας Γενναδίου¹¹ στο φ. 6 του K192=D16¹²: *Ἦσιν τὰ βηβλίηα ἄπερ*

7. Βλ. Β. Άτσαλος, *Τα χειρόγραφα της ιεράς μονής της Κοσίνιτσας (ή Εικοσιφοίνισσας) του Παγγαίου* [Δήμος Δράμας, Ιστορικό Αρχείο, Σειρά δημοσιευμάτων, αρ. 1], Δράμα 1990, σσ. 25, 120, 128.

8. Άλλα παραδείγματα παλαιοπωλών, εκτός από τον Fritz Brecher, που πωλούσαν χειρόγραφα από την εν λόγω μονή, στον Β. Άτσαλο, ό.π., σσ. 122-123, 125.

9. Πρβ. τον πίνακα *Χειρόγραφα σε άλλες βιβλιοθήκες* στον Β. Κατσαρό, ό.π., σσ. 223-225 και τα γενικά συμπεράσματα σχετικά με την τύχη των «χαμένων» χειρογράφων της Κοσίνιτσας στον Β. Άτσαλο, ό.π., σ. 129.

10. Βλ. Sp. Lambros, ό.π., σ. 31. Για περισσότερη βιβλιογραφία επάνω στο θέμα αυτό βλ. Τ. Ά. Γριτσόπουλος, *Μελέτη περί τοῦ βίου και ἀκολουθία τοῦ ἀπὸ Φιλίππουπόλεως Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Διονυσίου Α' τοῦ ἐκ Δημητσάνης (1466-1472, 1488-1490)* [Ἀρχεῖον Ἱεροσολιμικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Ἱεροσολιμικοῦ, τ. 19-20], Ἀθήνα 1955, σ. 30, σημ. 1.

11. Για τον μητροπολίτη αυτόν της Βεροίας, όπως παρατήρησα και στο άρθρο μου «*Ne-publikuvani vizantijski stichiri za Sv. Petka Tarnovska ot 15 v.* [Ανέκδοτα βυζαντινά στιχηρά για την Αγ. Παρασκευή του Τυρνόβου (Επιβατηνής)]», *Palaeobulgarica* 20.3 (1996) 87, σημ. 9, δεν υπάρχει καμία άλλη πληροφορία εκτός από τη μνεία (κατά το έτος 1508) που αναφέρει ο Γ. Χιονίδης στη *Σύντομη ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στὴν περιοχή τῆς Βεροίας*, Βεροία 1961, σ. 26.

12. Το σημείωμα αυτό δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο άρθρο μου, ό.π., σ. 87, αλλά το παραθέτω ξανά εδώ, γιατί σ' αυτό στηρίζονται οι απόψεις που διατυπώνονται παρακάτω. Ο Γ. Κ. Παπάζογλου, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Εἰκοσιφοίνισσας (Κατάλογοι καὶ καταγραφές)*, Ἀθήνα 1991, σ. 35, σημ. 24, υπέθεσε ότι μαζί με την περιουσία του ο Διονύσιος Α' έφερε και βιβλία στην Κοσίνιτσα, χωρίς να δίνει όμως περισσότερες διευκρινίσεις. Οι παλαιό-

εὐρήσκουντ(αι) εἰς τὸ κελίον τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτη(ου) Βερρί(ας): ἀπερ ἦσαν του κῦρ Διονυσίου: τετραβάγγελα β: πατερικὰ β: μηνέω σεπτέβριος ἔν: μάρτιος ἔν: πεντικοστάριον ἔν: πανιγηρικον ἔν: τιπηκὸ ἔν και ἕτερον βηβλήον θ ὄπερ ἔχη τοὺς τριαδικοὺς κανόνες· ἀποστοληκὸν δεβραγινον: ψαλτήριον α: ἡσὶν ὁμοῦ ὄλα τα βηβλήα κομάτια: ΚΕ: ἡγουν ἡκοσιπέντ(ε): και ἡ τις βουληθῆ νὰ ἡστερίσι κανένα ἀπε τὸ κελίον να ἔχη τὰς ἀρ(ὰς) των τριακοσίον ἱ και ἡ θεοφόρον π(ατέ)ρω(ν). † μητροπολ(ίτης) Βερρίας Γεννάδιος † ὁ ταπινὸς μητροπολ(ίτης) Βερρίας Γεννάδιος.

Το σημείωμα βάζει στον πειρασμό τον ερευνητή να ανιχνεύσει ποια από τα χειρόγραφα της Κοσίνιτσας μπορεί να ανήκαν στα προσωπικά βιβλία του πατριάρχη. Αυτό θα μπορούσε να γίνει με μια παραβολή ανάμεσα στην πρόχειρη περιγραφή του Γενναδίου και στους κώδικες που περιέχουν σημειώματα με το όνομα του Διονυσίου. Δυστυχώς προς το παρόν τα στοιχεία που μπορεί να αποκομίσει κανείς κατ' αυτόν τον τρόπο είναι ελάχιστα, εφόσον δεν υπάρχει πλήρης περιγραφή των χειρογράφων της Κοσίνιτσας και η έρευνα πρέπει να βασισθεί μόνο στις πληροφορίες που προσφέρει ο Κεραμεύς, και σε μελέτες αφιερωμένες σε μεμονωμένους κώδικες. Με βάση λοιπόν τα πενιχρά αυτά στοιχεία, στην προσωπική συλλογή βιβλίων του Διονυσίου Α' μπορούν να συμπεριληφθούν οι εξής κώδικες:

K 192 = D 16. Το χειρόγραφο δεν είναι ανάμεσα στα ρητά αναφερόμενα από τον Γεννάδιο, αλλά, εφόσον περιείχε αυτόγραφα έργα του Μάρκου Ευγενικού, δασκάλου του πατριάρχη, και εφόσον το ίδιο το σημείωμα γράφτηκε σε ένα από τα φύλλα του, χωρίς αμφιβολία θα πρέπει να αποτελούσε ένα από τα πιο αγαπημένα και πολύτιμα αποκτήματα της βιβλιοθήκης του.

K 249 = D 155 (έτ. 1366): Ιωάννη Σχολαστικού, Κλίμαξ. Ο Διονύσιος Α' τον αφιέρωσε στη μονή της Κοσίνιτσας, μάλλον ως κληροδότημα, αφού η πράξη της δωρεάς, όπως υποδεικνύει η χρονολογία του σημειώματος στο φ. 336ν, πρέπει να έγινε λίγο πριν από τον θάνατό του (σύμφωνα με τον Γριτσόπουλο, ό.π., σ. 38, πέθανε το 1492 ή το αμέσως επόμενο έτος)¹³:

τεροι ερευνητές ενδιαφέρονται κυρίως για τη σχέση του πατριάρχη με τον κώδ. K 192 = D 16: ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς υποθέτει ότι ο κώδικας του ανήκε, αλλά δεν αναφέρει καθόλου το συγκεκριμένο σημείωμα (ό.π., σ. 47, σημ. 1), ενώ ο Γριτσόπουλος (ό.π., σ. 21) πιστεύει ότι ο πατριάρχης τον έφερε στην Κοσίνιτσα και ότι ίσως τον είχε αντιγράψει, κάτι που δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα.

13. Ο Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ό.π., σ. 19, σημ. 1, παρόλο που γνώριζε το σημείωμα, δεν το παραθέτει. Για πρώτη φορά το δημοσιεύει, αλλά με αρκετές παραναγνώσεις και σε ελλιπή μορφή, δηλ. ως το σημείο στο οποίο δίνεται το όνομα της μονής, ο Γ. Χατζηκυριακού, *Σκέψεις και έντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη 2¹⁹⁶², σ. 101.

Ἐγὼ ὁ ταπεινὸς πρώην πατριάρχ(ης) Διονύσ(ιος) ἀφιέρωσα τὸ παρὸν βιβλίον κλημακα ἐν τῇ ἀγία καὶ θείᾳ μο(ν)ῆ τῆς ὑπ(ερα)γ(ίας) μου θεοτόκου τῆς <Κοσινῆτζος>¹⁴ καὶ ὅστις τὸ ἐξηβ [·λι]¹⁵ ἀπὸ τὴν θείαν μονὴν τῆς ὑπ(ερα)γίας μου νὰ ἔχει τὰς ἀρᾶς τῶν ἀγ(ίων) π̄ι καὶ ἡ θεοφόρων π(ατέ)ρων ἡμῶν τῶν ἐνικαίᾳ συνόδου καὶ ἐμοῦ τοῦ ταπεινοῦ: ἐν ἔτει ζ (=1492), ἰνδικτιῶνος ἰ

K18 = Vind. Suppl. gr. 165 (11 α.): Λόγοι Ι. Χρυσοστόμου. Το σημείωμα, που παρατέθηκε παραπάνω, δηλώνει ρητά ὅτι ἀνήκε στον πατριάρχη.

K22 = XXV B3 τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πράγας (10 α.)¹⁶. Ἰώβ, Σειρά ἐρμηνευτικῆ. Εἰδώ υπάρχει ἓνα σύντομο κτητορικό σημείωμα: Διονυσί(ου) καὶ δ(ού)λ(ου) Ἐφέσου¹⁷.

Garrett 6 = K (12 α.)¹⁸: Τετραευαγγέλιο. Ο γραφικός χαρακτήρας το ἀνώνυμου γραφέα το κτητορικό σημείωμα στο φ. 164ν το κώδικα αὐτοῦ μοιάζει να εἶναι ἴδιος με τον γραφικό χαρακτήρα το Διονυσίου Α' στο K2492=D155· ἡ ὑπόθεση στηρίζεται πρὸς το παρὸν μόνο στον δημοσιευμένο ἀπὸ τὴν Μ. Παῖζη-Αποστολοπούλου πίνακα το σημείωμα. Πάντως, σύμφωνα με τὴν ἐρευνήτρια, το σημείωμα εἶναι γραμμένο με μαύρο μελάνι (το ἴδιο μελάνι εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ ο Διονύσιος Α' στο K249=D155) καὶ χρονολογεῖται πιθανά στον 16ο α. (δὴλαδή θα μπορούσε ἀρίστα να εἶναι καὶ ἀπὸ το τέλος το 15ο α., τότε που γράφτηκε καὶ το σημείωμα το K249=D155). Ὅσον ἀφορὰ το περιεχόμενό του, ταυτίζεται εὐκόλα με ἓνα ἀπὸ τα «τετραβάγγελα» στην περιγραφή το Γενναδίου. Ἴσως καὶ αὐτός ο κώδικας να ἀνήκε στον πατριάρχη, ο οποίος κάποια στιγμή ἀποφάσισε να τον ἀφήσει στην βιβλιοθήκη τῆς μονῆς, ὅπως τον κώδ. K249=D155.

14. Σήμερα στο σημεῖο αὐτό, ὅπου ἦταν γραμμένο το ὄνομα τῆς μονῆς, λείπει κομμάτι ἀπὸ το χαρτί· το χάσμα ἀποκαταστάθηκε βάσει το παραθέματος στον Χατζηκυριακοῦ, ὁ.π., σ. 101. Εἶναι μία ἀπὸ τις περιπτώσεις ἀπόκρυψης τῆς προέλευσης το χειρογράφου, στις οποίες ἀναφέρονται ο Κατσαρός, ὁ.π., σ. 51, καὶ ο Β. Ἀτσαλος, ὁ.π., σ. 125.

15. Μία διόρθωση που εἶναι ἐπάνω στην λέξη τὴν κατέστησε δυσανάγνωστη.

16. Τα χειρόγραφα, που μνημονεύονται εἰδώ μπορεί να ὑποθέσει κανεῖς ὅτι βρίσκονταν προηγουμένως στη βιβλιοθήκη τῆς μονῆς το Αγ. Γεωργίου των Μαγγάνων. Αὐτό ἰσχύει χωρὶς ἀμφιβολία για τον K192=D16 με τα αὐτόγραφα ἔργα το Μάρκου Ευγενικοῦ. Ὅσον ἀφορὰ τα ὑπόλοιπα για να ἀποδειχθεῖ κάτι παρόμοιο χρειάζεται ἐμπεριστατωμένη ἐρευνα, ἀν καὶ ἡ ἀρχαιότητα των χειρογράφων καὶ ἡ προέλευσή τους ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη συνηγοροῦν πρὸς ἓνα τέτοιο συμπέρασμα.

17. J. M. Olivier καὶ M. A. Monegier du Sorbier, *Catalogue des manuscrits grecs de Tchecoslovaquie* [Documents, Études et Répertoires publiés par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique], Παρίσι 1983, σ. 74.

18. Μ. Παῖζη-Αποστολοπούλου, «Ἐνα, ἀκόμα, χειρόγραφο ἀπὸ τὴν Κοσίνιτσα (Princeton, γφ Garrett 6)», *Ελληνικά* 43 (1993) 403-407.

Επομένως, από τα 25 χειρόγραφα βιβλία που ήταν στην κατοχή του Διονυσίου Α', προς το παρόν εντοπίζονται 4 ή, με κάποια επιφύλαξη, 5. Είναι σίγουρο ότι η μελλοντική έρευνα και λεπτομερής περιγραφή όλων των κωδίκων που προέρχονται από την Κοσίνιτσα θα αποκαλύψει και άλλα βιβλία της συλλογής του Διονυσίου Α' και θα προσφέρει καινούρια στοιχεία όχι μόνο για την προσωπικότητα του πατριάρχη και για την ιστορία της σπουδαίας αυτής μοναστηριακής βιβλιοθήκης, αλλά και για τον σχεδόν άγνωστο μητροπολίτη Βεροίας Γεννάδιο.

Αθήνα

EVELINA MINEVA

ΕΝΑ ΝΕΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΥ ΤΟΥ ΨΕΥΔΟ-ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ: ΕΒΕ 2429

Σε πρόσφατο άρθρο μου¹ ασχολήθηκα με ένα επιστολάριο (συλλογή υποδειγματικών επιστολών) το οποίο αποδίδεται στον βυζαντινό αυτοκράτορα Λέοντα Σ' τον Σοφό (886-912). Πρόκειται, όπως απέδειξα, για μεταγενέστερο ψευδώνυμο έργο που εντάσσεται σε μια σημαντική παράδοση παραγωγής ανάλογων κειμένων τα οποία απαντώνται σε μεταβυζαντινά, κυρίως, χειρόγραφα. Το χειρόγραφο το οποίο μελέτησα, και από το οποίο εξέδωσα τον πρόλογο του συγκεκριμένου επιστολαρίου καθώς και μία από τις επιστολές, την ερωτηματική, ήταν το χφ Μετοχίου Παναγίου Τάφου 824 (στο εξής Μ) του 16ου αι. Προσφάτως, ωστόσο, υπέπεσε στην αντίληψή μου ένα ακόμη, αρχαιότερο, χειρόγραφο του ίδιου κειμένου, το χφ της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος 2429 (στο εξής Ε)².

Το νέο χειρόγραφο (20,5x15 εκ., φφ. 327, ακέφαλο και κολοβό) χρονολογείται στο πρώτο μισό του 14ου αι., είναι, επομένως, όχι μόνο σημαντικά αρχαιότερο από το έως τώρα μόνο γνωστό χειρόγραφο αλλά και σημαντικό για τον ερευνητή της καθαυτό βυζαντινής παράδοσης των επιστολαρίων. Το χφ προέρχεται από τη Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (αρ. 177 [233]), ενώ ιστορικά η σχέση του με το χφ του Μετοχίου Παναγίου Τάφου παραμένει άγνωστη.

Πρόκειται για σύμμεικτο κώδικα θεολογικών και μη κειμένων, στα φφ.

1. T. Antonopoulou, «An Epistolary attributed to Leo the Wise», *JÖB*47 (1997) 73-79.

2. Βλ. περιγραφή του από τον Α. Πολίτη (με τη συνεργασία της Μ. Πολίτη), *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Άρ. 1857-2500*, Αθήνα 1991, σσ. 427-433, ιδ. αρ. 34. Θα ήθελα και από τη θέση αυτή να ευχαριστήσω τον καθ. κ. Α. Μαρκόπουλο, που είχε την καλοσύνη να στρέψει την προσοχή μου στο χειρόγραφο αυτό. Θερμές ευχαριστίες επίσης οφείλω και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος και ιδίως στην κ. Α. Κορδούλη του Τμήματος Χειρογράφων για την προθυμία με την οποία βρίσκουν πάντοτε ανταπόκριση τα αιτήματά μου.

196r-210n του οποίου περιλαμβάνεται το επιστολόγιο του Ψευδο-Λέοντος. Συγκεκριμένα, τα φφ. 196r-197n περιέχουν τον *Πρόλογο τῶν ἐπιστολιμαίων χαρακτήρων* και τα φφ. 197n-210n τους *Ἐπιστολιμαίους λόγους*. Η απόδοση στον Λέοντα απαντά στον τίτλο τον οποίο φέρει το κείμενο στον Πίνακα (φφ. 4-7, ιδ. 7r): *Ἐπιστολαὶ κ(υροῦ) Λέοντος τοῦ σοφοῦ διαφοραὶ* (τίτλος που ταυτίζεται με τον τίτλο του κειμένου στο M, στ. 1 της έκδοσής μου), ενώ το ίδιο το κείμενο φέρει μόνο τους δύο επιμέρους τίτλους που ἤδη αναφέρθηκαν.

Το E παραδίδει 37 τύπους επιστολών, τους 36 που περιέχει και το M (με την ίδια σειρά) και, επιπλέον, τη διδασκαλική επιστολή, η οποία καταλαμβάνει την 26η θέση ανάμεσα στην επαινετική και την ελεγκτική επιστολή. Πέντε, ωστόσο, τύποι που υπάρχουν στο πρότυπο του Ψευδο-Πρόκλου³ (ειρωνική, μετριαστική, αιγιματική, ερωτική και μικτή) απουσιάζουν και από το E.

Η αντιπαραβολή του κειμένου των δύο χφφ καταδεικνύει σε γενικές γραμμές την ανωτερότητα του αρχαιότερου χφ. Συγκεκριμένα, η κατάσταση παρουσιάζεται ως εξής αναφορικά με τον *Πρόλογο* και την ερωτηματική επιστολή⁴.

(A) Συνδετικά λάθη E και M (πρβ. κριτικό υπόμνημα της έκδοσής μου, το οποίο όμως δεν περιλαμβάνει απλά λάθη φωνητικής χωρίς περαιτέρω σημασία).

Πρόλογος: 6 περισσωτέρως || 11 παραζευγνείς, τῷ || 16 έναπελήφθη | πολοστὸν || 19 κάλιον || 25 χάρτοις | πρὸς φοροτάτοις | συνεχῆ || 27 δεικνυται || 36 καὶ ναρκώσαις || 37 ἀπορίπτειν || 39 ἀγνοοῦντες || 40 μηγνύοντας || 47 δρυμντέρων | ἄ δὲ ταύταις || 48 συμφέρων | ὦν (ὦν M) || 49 ἀπαραλάκτως || 50 ταύτην | ἀνεδιάστως || 53 ὅποσοῦν | κατακολῶν || 56 ἀπόντα πρὸς ἀπόντα || 58 ἐμέλομεν

Ἐρωτηματικὴ ἐπιστολή: 15 περὶ

(B) Χωριστικά λάθη E και M.

(α) Εσφαλμένες γραφές E (ορθῶς M και ed.).

Πρόλογος: 12 ἀγνωμάτων E: ἀγνοημάτων M || 21 ἀτελεῖ E : ἀτελεῖ M || 41 καλλῶς E : καλῶς M

Ἐρωτηματικὴ ἐπιστολή: 17 μὲ E : μοι M

(β1) Ορθῶς E (εσφαλμένως M): περιπτώσεις που αναφέρονται στο κριτικό υπόμνημα και ἔχουν διορθωθεί στην έκδοση.

Πρόλογος: 7 τῆς προαιρέσεως E : τοῖς προαιρέσεως M || 9 ἤμην E:

3. Σχετικά με το πρότυπο αυτό βλ. ὅσα λέγονται στο ἄρθρο μου της σημ. 1, σσ. 74-76.

4. Οι παραπομπές γίνονται στο ἄρθρο της σημ. 1. Ο πρόλογος εκδίδεται στις σσ. 77-79 και η επιστολή στις σσ. 75-76 του ἄρθρου.

ἤμιν M || 10 ἔμφορσιν E: εὐμφορσιν M || 14 στερεῖσθαι E: στερεῖθαι M || 17 σύμμετρον E: σύμμετρος M || 28 τοῖς φιλομαθέσι E: τοῖ φιλομαθέσι M || 31 ἐπιστέλλειν E: ἐπιστέλλει M || 47 ἐνοιῶν E: ἐνοιῶν M || 51 παρηλαγμένος (l. παρηλλαγμένως) E: παρηλαγμένον M || 58 αἰ E: om. M

Ἐρωτηματικὴ ἐπιστολή: 9 γινώσκων E : γινώσκον M || 11 λύσεις E : λύσει M || 21 εὐχαριστηθῆση E : εὐχαριστιθῆση M

(β2) Ορθῶς E: γραφές του E που οφείλουν να γίνουν αποδεκτές σε μια νέα έκδοση, είτε ως βελτιώσεις ως προς το M και την έκδοση είτε διότι μαρτυρούνται από το αρχαιότερο χφ E.

Πρόλογος: 3 τῆς καρδίας E : καρδίας M ed. || 16 ἐναπελείφθη μοι E : ἐναπελείφθη M ed. (χφφ ἐναπελήφθη, βλ. παραπάνω στα συνδετικά λάθη) || 24 κατὰ πολὺ διαφέρωσιν E : πολὺ διαφέρωσιν M ed. || 30 τῇ συνηθείᾳ E : τῇ συνήθει M ed. || 33 αὖ E : ἄν M ed. || 36 χεῖραις (l. χείραις) E : χεῖρες M : χερσίν ed. || 38 ἐπιστολὰς μὲν E : ἐπιστολὰς M ed. || 39 ἀντ' ἄλλων ἄλλα E : τ' ἄλλων ἄλλα M ed. || 42 ἐπιστάμενοι E : ἐπιστάμενον M : ἐπιστάμενος ed. || 42-43 τύπους διαφόρους ἐπιστολῶν E : τύπους διαφόρων ἐπιστολῶν M ed.

Ἐρωτηματικὴ ἐπιστολή: 4 τοῦδε E : δὲ M ed. || 8 καταφαίνεται E : καταφαίνει M : καταφαίνει ed. || 9 ἐγκεκρυμμένον E : ἐγκεκριμένον M ed. || 15 ζητουμένου E : ζητημένου M ed.⁵

Από το μικρό αυτό δείγμα είναι φανερό ότι υπάρχουν αρκετά συνδετικά λάθη των δύο χφφ, καθώς επίσης πολλές περιπτώσεις όπου το E δίνει τη σωστή γραφή έναντι της λανθασμένης του M. Αντιθέτως, οι ελάχιστες λανθασμένες γραφές του E έναντι του M αφορούν λάθη φωνητικής και, έτσι δεν μπορούν να αποκλείσουν την πιθανότητα εξάρτησης του M από το E. Επομένως, όσον αφορά το επιστολόγιο του Ψευδο-Λέοντος, το αποτέλεσμα της αντιπαραβολής συνηγορεί υπέρ της άμεσης ή έμμεσης εξάρτησης του νεότερου από το αρχαιότερο χφ.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΘΕΟΔΩΡΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΙΕΡΟΔΙΚΕΙΟΥ ΤΟΥ ΚΑΖΑ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ

Από το σύνολο των ιεροδικαστικών εγγράφων του αρχείου της Ιεράς Μητροπόλεως Σάμου* τρεις δικαστικές αποφάσεις¹ (hüccet) του 17ου αι.

5. Με την ευκαιρία αυτή ας διορθωθεί ένα τυπογραφικό λάθος στην έκδοση: 30 ἄς E M : οὖς ed.

* Ευχαριστώ τον καθ. κ. Ι. Χ. Αλεξανδρόπουλο και τον κ. Η. Badawi για τις καίριες υποδείξεις τους.

αναφέρονται σε περιπτώσεις zina, δηλαδή στην παράνομη, σύμφωνα με τις διατάξεις του ιερού μουσουλμανικού νόμου (şeriat), σεξουαλική επαφή². Για τις ανάγκες του άρθρου επέλεξα για σχολιασμό το έγγραφο του έτους 1663, επειδή παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον από νομική κυρίως πλευρά.

Στο μουσουλμανικό σύστημα απονομής δικαίου η σεξουαλική επαφή θεωρείται παράνομη, όταν δεν συντρέχει καθεστώς ιδιοκτησίας (milk) ή ατελούς ιδιοκτησίας (şubhat al-milk), καθεστώς το οποίο υφίσταται μέσα στο πλαίσιο του γάμου και της κατοχής δούλου³. Τόσο το αδίκημα zina όσο και η ψευδής καταγγελία για το αδίκημα αυτό (kazf)⁴ θεωρούνταν εγκλήματα κατά της θρησκείας (hakk Allah)⁵ και στο πλαίσιο του şeriat επέφεραν τιμωρία had, η οποία κυμαινόταν από τη μαστίγωση έως τη θανατική ποινή. Οι ποινές για το zina ήταν σαφώς προσδιορισμένες. Συγκεκριμένα, εάν ο ένοχος, άνδρας ή γυναίκα, ήταν μουσουλμάνος ενήλικας, ψυχικά υγιής και παντρεμένος με μη δούλο (muhsan)⁶, η ποινή ήταν θάνατος με λιθοβολισμό, ενώ αν ήταν νομικά ελεύθερος και ανύπαντρος, η ποινή ήταν εκατό χτυπήματα με μαστίγιο (πενήντα στην περίπτωση που ήταν δούλος). Εάν το αδίκημα ήταν η ψευδής καταγγελία, η ποινή ήταν ογδόντα χτυπήματα με μαστίγιο (σαράντα εάν ο ένοχος ήταν δούλος), και, στην περίπτωση που ο ένοχος ήταν μη μουσουλμάνος, επιβαλλόταν τιμωρία tazir, το μέγεθος της οποίας (δηλαδή ο αριθμός των χτυπημάτων) οριζόταν από τον δικαστή⁷.

1. T2.39 (1663), T2.81 (1676), T2.83 (1681). Το έγγραφο T2.50 (1667) αναφέρεται έμμεσα σε ανάλογη υπόθεση. Για τη μεταγραφή στην οθωμανική γραφή του εγγρ. T2.39 που ακολουθεί στο τέλος του κειμένου συμβουλευτήκα το μικροφίλμ που φυλάσσεται στο Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας, γι' αυτό και δεν δίνονται οι διαστάσεις του εγγράφου. Η αρίθμηση είναι αυτή που δόθηκε κατά τη φωτογράφιση του αρχείου.

2. Για τον όρο βλ. J. Schacht, «Zinā», *Enzyklopaedie des Islam*, τ. 4, Leiden - Leipzig ¹1934, σσ. 1328-1329.

3. Βλ. σχετικά J. Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford 1964, σ. 178.

4. Για τον όρο βλ. Y. Linant de Bellefonds, «Kadhf», *The Encyclopaedia of Islam*, τ. 4, Leiden ²1978, σ. 373.

5. Εκτός από τα παραπάνω, εγκλήματα εναντίον της θρησκείας θεωρούνταν η πόση κρασιού (şurb al-khamr), η κλοπή (sarīqa) και η ληστεία σε δρόμο (qaṭ' al-ṭariq), βλ. Schacht, *An Introduction*, ό.π., σ. 175.

6. Για τη σημασία του όρου βλ. Schacht, *An Introduction*, ό.π., σσ. 125, 179, όπου αναφέρεται ότι οι μη μουσουλμάνοι τυπικά δεν θεωρούνταν muhsan· C. Imber, «Zina in Ottoman law», *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire ottoman*, Paris 1983, σ. 60· R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1965, σ. 120.

7. C. Imber, ό.π., σσ. 60-61· J. Schacht, *An Introduction*, ό.π., σσ. 178-179. Για την τιμωρία tazir βλ. U. Heyd, *Studies in old Ottoman Criminal Law*, Oxford 1973, σσ. 271-275, 302· M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, τ. III/22, İstanbul ²1972, σ. 427.

Από την άλλη πλευρά, είναι φανερό στους κανουνναμέδες η τάση για επιβολή επιεικέστερων ποινών, σε αντιστοιχία με την τάση που υπάρχει στον *şeriat* για εξαιρετικά αυστηρό προσδιορισμό των στοιχείων που συνιστούν το αδίκημα, με στόχο την αποτροπή των πολλών καταδικαστικών αποφάσεων για τα αδικήματα *zina* και *kazf*⁸. Στα κείμενα των κανουνναμέδων αντί της τιμωρίας *had* επιβάλλονται χρηματικά πρόστιμα, το ύψος των οποίων εξαρτάται από την οικονομική και πολιτική υπόσταση του ενόχου⁹. Ειδικότερα, σε κείμενο του οθωμανικού ποινικού νόμου (1534-1545) αναφέρεται ότι, εάν οι ένοχοι είναι «άπιστοι», οι μεν πλούσιοι θα καταβάλλουν το μισό του προστίμου που καταβάλλει ο πλούσιος μουσουλμάνος, ενώ αυτοί που βρίσκονται σε μεσαία κατάσταση και οι φτωχοί θα καταβάλλουν το μισό του προστίμου που καταβάλλουν οι αντίστοιχοι μουσουλμάνοι¹⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα οθωμανικά δικαστήρια η εκδίκαση των ποινικών, κυρίως, υποθέσεων γινόταν κατά κύριο λόγο με βάση τον *kanun*, τον «κοσμικό» νόμο, πρακτική η οποία έχει οδηγήσει στη διατύπωση ποικίλων απόψεων σχετικά με τη σχέση *şeriat* και *kanun*¹¹. Ως προς την τιμωρία του αδικήματος του *zina* είναι χαρακτηριστική η άποψη του Imber, ότι ο *kanun* στην ουσία διατηρεί το πνεύμα του ιερού νόμου κρίνοντας το αδίκημα ποινικό, αλλά υπερβαίνει το γράμμα του νόμου, καθώς επιβάλλει αντί τιμωρίας *had* χρηματικά πρόστιμα, το ύψος των οποίων ορίζεται από την προαναφερθείσα τιμωρία. Αναφέρει επίσης ότι η αντιμετώπιση του αδικήματος στους κανουνναμέδες είναι περισσότερο πρακτική, έχοντας πολλά στοιχεία εθιμικού δικαίου, διατηρώντας ωστόσο το πνεύμα του ιερού νόμου, ότι πρόκειται για αδίκημα που σχετίζεται με την ηθική¹².

Η υπόθεση του εγγράφου που εξετάζουμε έχει ως εξής: η Σταμάτα,

8. Imber, ό.π., σσ. 61-62.

9. Για τη σχέση προστίμων και *şeriat-kanun* βλ. Heyd, ό.π., σ. 280. Σχετικά με το συνδυασμό της τιμωρίας *tazir* με την πληρωμή προστίμου ή τη φυλάκιση, ο Heyd, ό.π., σ. 278, σημειώνει: «In very many other cases the *sharī'a* penalty of chastisement (*ta'zīr*) is supplemented by the imposition of a fine. Nowhere in the Ottoman Criminal Code, however, is the penalty either a fine or strokes, as it is in a few Dulkadir statutes and in some exceptional Ottoman regulations».

10. Heyd, ό.π., σσ. 102-103, 286-288. Σύμφωνα με τον ερευνητή, η διάκριση αυτή είχε στόχο να μην επιβαρύνει περαιτέρω την κύρια πηγή κρατικών εσόδων, δηλαδή τους μη μουσουλμάνους.

11. Βλ. H. Gerber, «Sharia, kanun and custom in the Ottoman law: the court records of 17th-century Bursa», *International Journal of Turkish Studies* 2/1 (1981) 131-147 και του ίδιου, *State, Society, and Law in Islam*, New York 1994, σσ. 32-36, 72-78· R. Jennings, «Limitations of the judicial powers of the *kadi* in 17th c. Ottoman Kayseri», *Studia Islamica* 50 (1979) 164-166.

12. Imber, ό.π., σσ. 66-67, 75.

κόρη του Γιάννη, κάτοικος του χωριού Χώρα¹³, κατέθεσε στο ιεροδικείο ενώπιον του συγχωριανού της Αντρέα, γιου του Γιάννη, ότι ο Αντρέας πριν από εξήμισι μήνες την άρπαξε και χωρίς αυτή να προβάλει αντίσταση, ασέλγησε επάνω της (bana fiil-i seni eyleyüb). Η ίδια έμεινε έγκυος και απαίτησε να κινηθεί η νόμιμη διαδικασία. Ο εναγόμενος αρνήθηκε την κατηγορία και ζήτησε από την ενάγουσα να προσκομίσει αποδείξεις, οι οποίες ωστόσο κρίθηκαν ανεπαρκείς (âciz, kasır). Στη συνέχεια ο εναγόμενος ορκίστηκε για την αθωότητά του και κατόπιν τούτου η ενάγουσα ομολόγησε ότι ενίοτε την πιάνουν κρίσεις (cunun olub). Το αποτέλεσμα ήταν να αθωωθεί ο εναγόμενος.

Η ακροαματική διαδικασία που ακολουθήθηκε στην προκειμένη περίπτωση είναι η τυπική που ακολουθούνταν κατά την εκδίκαση των αγωγών (dava). Συγκεκριμένα, ο ενάγων παρουσίαζε στον καδή την υπόθεση και απαιτούσε την ανάκριση (sual olmak) του εναγομένου, ζητώντας παράλληλα να κινηθεί η νόμιμη διαδικασία. Ενίοτε ο εναγόμενος παραδεχόταν (ikrar, itiraf) όσα ισχυριζόταν ο αντίδικος, οπότε η διαδικασία έληγε. Σε περίπτωση που αρνούσαν (inkâr) την κατηγορία, όπως γίνεται στο έγγραφο, όφειλε ο ενάγων να προσκομίσει αποδείξεις (beyyine) —στις περισσότερες περιπτώσεις επρόκειτο για μαρτυρίες ανθρώπων— και, εάν αυτές κρίνονταν ανεπαρκείς (âciz), ο καδής ζητούσε από τον εναγόμενο να ορκιστεί (οι χριστιανοί ορκίζονταν στο Ευαγγέλιο). Εάν αρνούσαν (nükûl), δικαιωνόταν ο ενάγων, ενώ σε αντίθετη περίπτωση ο τελευταίος καταδικαζόταν για ψευδή κατηγορία. Επίσης, κύριο χαρακτηριστικό των σωζόμενων περιλήψεων των ιεροδικαστικών αποφάσεων είναι ότι δεν καταγραφόταν η αιτία για την οποία οι αποδείξεις κρίνονταν ανεπαρκείς, ούτε και η επιβληθείσα ποινή¹⁴.

Στον οθωμανικό ποινικό νόμο που αναφέρθηκε προηγουμένως περιγράφεται περίπτωση ανάλογη με αυτή του εγγράφου. Αναφέρεται, συγκεκριμένα, ότι, εάν μία γυναίκα ή ένα κορίτσι κατηγορήσει κάποιον για το αδίκημα του zina και αυτός το αρνηθεί, η κατηγορία δεν μπορεί να γίνει δεκτή χωρίς την κατάθεση μάρτυρα¹⁵. Ο άνδρας καλείται να ορκιστεί και (εφόσον δοθεί ο όρκος) η ενάγουσα υπόκειται σε τιμωρία tazir και λαμβάνονται ως πρόστιμο δύο άσπρα ανά χτύπημα¹⁶.

13. Κατά λέξη, Μεγάλο (χωριό): karye-i Kebir.

14. Σχετικά με τη διαδικασία βλ. Heyd, ό.π., σσ. 244-247· Jennings, ό.π., σσ. 172-176.

15. Σε μια τέτοια περίπτωση απαιτούνταν η κατάθεση τεσσάρων αρρένων μαρτύρων, προϋπόθεση που τηρείται στο συγκεκριμένο έγγραφο.

16. Heyd, ό.π., σσ. 62, 101. Παρόλο που το κείμενο δεν είναι σαφές, υποθέτει κανείς πως ο εναγόμενος καλείται να ορκιστεί, αφού οι αποδείξεις που φέρει η ενάγουσα έχουν κριθεί ως ανεπαρκείς. Πρβ. επίσης τον κανονισμό του Mehmed II (15ος αι.) και τον κα-

Στην παραπάνω περίπτωση η ενάγουσα κατηγορείται για ψευδή καταγγελία παράνομης συνουσίας (kazf): σημειώνεται επίσης ότι η τιμωρία had (80 χτυπήματα) αντικαθίσταται με τιμωρία tazir, η οποία συνοδεύεται από χρηματικό πρόστιμο, γεγονός που καθιστά πιθανή την περίπτωση η ποινή να ήταν επιεικέστερη. Υπογραμμίζεται, τέλος, ότι το ύψος του προστίμου θα ήταν χαμηλότερο, εάν η ενάγουσα ήταν μη μουσουλμάνα.

Συγκρίνοντας τα προαναφερθέντα με το περιεχόμενο του εγγράφου, βλέπουμε ότι οι ομοιότητες είναι φανερές. Πρόκειται για κατηγορία για παράνομη συνουσία, η οποία ωστόσο δεν αποδεικνύεται, και υποθέτουμε ότι η ενάγουσα αυτομάτως κατηγορείται για ψευδή καταγγελία. Δύο είναι τα στοιχεία που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Πρώτα, το γεγονός ότι η ενάγουσα εμφανίζεται να δηλώνει ότι δεν προέβαλε αντίσταση κατά του εναγομένου θέτει ερωτηματικά για τη σκοπιμότητα της αγωγής. Τόσο στο πλαίσιο του ιερού νόμου όσο και σ' αυτό του kanun δεν υπήρχε η έννοια του βιασμού: αντίθετα, υπήρχε η αντίληψη ότι η γυναίκα που πέφτει θύμα βιασμού είναι και αυτή υπόλογη για το ίδιο αδίκημα¹⁷. Με βάση τα παραπάνω, και λαμβάνοντας υπόψη ότι δεν γνωρίζουμε τι προηγήθηκε τόσο κατά την εκδίκαση της υπόθεσης όσο και πριν από αυτή, υποθέτουμε ότι ο συγκεκριμένος ισχυρισμός είτε αντιπροσωπεύει την αλήθεια, οπότε δικαίως αναφέρεται, είτε είναι ψευδής και αποσκοπεί στην ενίσχυση της θέσης του αθωωθέντος εναγομένου. Εξάλλου, το υπό εξέταση ιεροδικαστικό έγγραφο συντάχθηκε μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας ύστερα από αίτηση του εναγομένου. Το δεύτερο στοιχείο, που σχετίζεται με το πρώτο, αφορά στην ομολογία της ενάγουσας ότι ενίοτε την έπιαναν «κρίσεις». Με βάση όσα προηγήθηκαν, ο μόνος τρόπος για να ελαφρύνει τη θέση της ήταν να θεωρηθεί φρενοβλαβής (macnun: non compos mentis), εφόσον, σύμφωνα με τον ιερό νόμο, όποιος δεν είχε σώας τας φρένας θεωρούνταν ανίκανος, άρα δεν υφίστατο οποιοδήποτε είδος τιμω-

νουνναμέ της Κεφαλονιάς (16ος αι.), όπου σε παρόμοια περίπτωση το πρόστιμο ορίζεται σε ένα άσπρο ανά δύο χτυπήματα: Ö. L. Barkan, *XV ve XVinci asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zırai ekonominin hukukî ve malî esasları*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1943, σ. 388 παρ. 10, και J. C. Alexander, *Toward a History of post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek lands, circa 1500-circa 1600*, (διδ. διατρ.), Αθήνα 1985, σσ. 171, 345-346.

17. Προκαλεί ενδιαφέρον η ιερονομική γνωμάτευση (fetva) του Ebussuûd, σύμφωνα με την οποία η γυναίκα που έχει υποστεί το αδίκημα zina δεν τιμωρείται μαζί με τον δράστη, εάν δεν συνέπραξε. Προκύπτει, επομένως, ότι ο Ebussuûd, παρόλο που δεν αναγνωρίζει την έννοια του βιασμού, δέχεται ότι η γυναίκα είναι το θύμα, εάν η παράνομη επαφή έγινε χωρίς τη θέλησή της. Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο η γνωμάτευση αυτή λαμβανόταν υπόψη από τους καδήςδες. Βλ. Imber, *ό.π.*, σσ. 80-81 και M. E. Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd efendi fetvaları ışığında 16. asır Türk hayatı*, Κωνσταντινούπολη 1983, σ. 103. Για το ρόλο των φετβάδων κατά την εκδίκαση των υποθέσεων βλ. U. Heyd, «Some aspects on the Ottoman fetva», *Bulletin of School of Oriental and African Studies* 32 (1969) 56.

ρίας, εκτός από ορισμένες περιπτώσεις (οι οποίες ωστόσο δεν προσδιορίζονται) επιβολής χρηματικών προστίμων¹⁸. Η συνέχεια της υπόθεσης δεν είναι γνωστή, καθώς, όπως ήδη αναφέρθηκε, στα ιεροδικαστικά έγγραφα δεν αναφέρεται η ποινή. Ωστόσο, στην περίπτωση που δεν έγινε δεκτό το επιχείρημα της ενάγουσας, θα τιμωρήθηκε για το αδίκημα της ψευδούς καταγγελίας περί συνουσίας με την ποινή tazir.

Πέρα από το πλαίσιο της νομικής θεώρησης του εγγράφου, τίθεται ένα καίριο ερώτημα, που σχετίζεται με την προσφυγή μη μουσουλμάνων στο οθωμανικό ιεροδικείο. Στο έγγραφο αυτό, όπως και στην ανάλογη περίπτωση του εγγράφου του 1681, η ενάγουσα καταφεύγει η ίδια στον καδή και ζητά την απονομή δικαιοσύνης, σε αντίθεση με το έγγραφο του 1676, στο οποίο αναφέρεται η επέμβαση του ζαμπίτη του νησιού¹⁹. Η εθελούσια προσφυγή στο οθωμανικό ιεροδικείο σχετιζόταν περισσότερο με λόγους πρακτικούς (άμεση και οριστική επίλυση των προβλημάτων), και λιγότερο με ενδεχόμενη «ιδεολογική» συγγένεια των προσφυγόντων με την οθωμανική εξουσία. Άλλωστε, μεταξύ του βυζαντινορωμαϊκού ποινικού δικαίου και του ισλαμικού ιερού νόμου δεν υπήρχαν έντονες διαφορές ως προς τη φιλοσοφία που χαρακτήριζε την επιβολή των ποινών²⁰.

Η εκδίκαση της συγκεκριμένης ποινικής υπόθεσης στο ιεροδικείο, όπως και αρκετών άλλων υποθέσεων ιδιαίτερα στον 17ο αι., επιβεβαιώνει τις υπόνοιες που μέχρι τώρα είχαν διατυπωθεί, ότι δηλαδή η ρήτρα της δικαυκής αυτοτέλειας και για τις ποινικές υποθέσεις, η οποία λέγεται ότι είχε δοθεί μαζί με τα υπόλοιπα προνόμια στους εποίκους της Σάμου, καταστρατηγήθηκε πολύ νωρίς²¹. Η πρώτη αναφορά επίλυσης ποινικής

18. Schacht, *An Introduction*, ό.π., σ. 124· Imber, ό.π., σ. 62.

19. Πρόκειται για τον Οθωμανό διοικητή του νησιού, με φοροεισπρακτικές και αστυνομικές αρμοδιότητες. Για τις επεμβάσεις των λεγόμενων ehl-i dîf (εκτελεστικών οργάνων) στα αδικήματα κατά της θρησκείας βλ. Heyd, *Studies*, ό.π., σσ. 241-242.

20. Μ. Τουρτόγλου, «Περί της ποινικής δικαιοσύνης επί Τουρκοκρατίας και μετ' αυτήν μέχρι και του Καποδιστρίου», *Μελετήματα Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή 1984, σσ. 93-96.

21. Α. Σεβαστάκης, *Τὸ Δημόσιον Δίκαιον ἐν Σάμῳ*, Θεσσαλονίκη 1959, σσ. 17-18, 21-24, και του ίδιου, *Δίκαιο και Δικαστική Εξουσία στη Σάμο, 1550-1912*, Αθήνα 1986, σσ. 20-21, όπου γίνεται λόγος για σύγκρουση «εξωτερικού» και «εσωτερικού» κριτηρίου. Επίσης, στα κείμενα των φερμανιών, τη μετάφραση των οποίων δημοσίευσε ο Επαμεινώνδας Σταματιάδης χωρίς να δώσει το κείμενο, και για τα οποία αναφέρθηκε ότι αναγνωρίζουν τα προνόμια του νησιού, δίνονται εντολές προς τον εκάστοτε καδή να μην επιτρέπει τις αδικίες που διαπράττονται από άλλους αξιωματούχους και να μην ξεφεύγει ο ίδιος από τα όρια του ιερού νόμου, ενώ δεν υπάρχει καμία νύξη στην ύπαρξη προνομίων. Σχετικά, τέλος, με την απονομή της ποινικής δικαιοσύνης κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ενδεικτική είναι η άποψη του Μ. Τουρτόγλου, ό.π., σ. 93 ότι «λόγοι κρατικής κυριαρχίας επέβαλλον όπως η απονομή της ποινικής δικαιοσύνης και γενικότερον ο κολασμός του εγκλήματος αποτελή έργον των τουρκικών αρχών».

υπόθεσης (φόνου) από τους φορείς της οθωμανικής εξουσίας απαντάται σε χοτζέτι του 1626²². Είναι, επομένως, αρκετά πιθανό ότι οι ποινικές υποθέσεις, τουλάχιστον τον 17ο αι., εκδικάζονταν μόνο από το ιεροδικείο, χωρίς να έχουν δικαίωμα να επεμβαίνουν τα «εσωτερικά» κριτήρια (χριστιανικά δικαστήρια). Το σύνολο, επίσης, των ιεροδικαστικών εγγράφων με θέμα την εκδίκηση υποθέσεων προέρχεται από τα αρχεία των μοναστηριών του νησιού και όχι από τον κώδικα του ιεροδικείου, ο οποίος δεν σώζεται. Αν σωζόταν, νομίζω ότι ο ρόλος του οθωμανικού ιεροδικείου θα αναδεικνυόταν με μεγαλύτερη σαφήνεια, καθώς τα έγγραφα με ανάλογο περιεχόμενο ίσως ήταν περισσότερα.

Ένα ακόμη θέμα που απομένει να διερευνηθεί είναι αυτό των *shuhud ul-hal*, των μαρτύρων της υπόθεσης, των οποίων η παρουσία ήταν απαραίτητη για την εγκυρότητα της διαδικασίας²³. Στην περίπτωση μας όλοι χριστιανοί είναι, και οι πέντε από αυτούς είναι κληρικοί, στους τελευταίους μάλιστα συγκαταλέγεται ο αρχιεπίσκοπος του νησιού Νεόφυτος²⁴. Το τελευταίο στοιχείο δεν θεωρώ πως αποτελεί τεκμήριο ότι ο καθής συναποφάσιζε με τον αρχιεπίσκοπο²⁵, αλλά ενδεχομένως να υποδηλώνει την επίδραση της κοινής γνώμης στη διαδικασία λήψης αποφάσεων²⁶.

Προκύπτει, τέλος, το ερώτημα για ποιο λόγο το συγκεκριμένο έγγραφο βρέθηκε σε μοναστηριακό αρχείο. Πιθανόν κάποιος από τους προαναφερθέντες κληρικούς που υπογράφουν ως μάρτυρες το έγγραφο να ήταν μοναχός στη μονή του Τιμίου Σταυρού. Δεν αποκλείεται όμως το μοναστήρι να κράτησε στα αρχεία του την απόφαση αυτή, καθώς το γεγονός

22. T1.38. Στο χοτζέτι αναφέρεται η σύλληψη και παράδοση του δράστη από τους συγγενείς του δολοφονηθέντος στον ζαμπίτη (*zabit*) του Καρλοβάσου και ότι η τιμωρία του θα ήταν η υποχρεωτική θητεία στις γαλέρες. Εάν δραπέτευε, θα ζητούσαν την εκτέλεσή του ή την πληρωμή του φόρου αίματος (*dem-i diyet*).

23. Για τους *shuhud ul-hal* βλ. Cahen, «À propos des shuhud», *Studia Islamica* 31 (1970) 77-78· Jennings, ό.π., σσ. 161-163· Gerber, *Sharia*, ό.π., σσ. 146-147.

24. Για τον Νεόφυτο βλ. Επ. Σταματιάδης, Σαμιακά, τ. 4, Σάμος ²1992, σσ. 220-222. Στο έγγραφο ο Νεόφυτος χαρακτηρίζεται μητροπολίτης (*midrepolid*).

25. Αναφερόμενος στις αρχές του 19ου αι. ο Σεβαστάκης, «Ποινική εξουσία των Μεγάλων Προεστών στην προεπαναστατική Σάμο», *Τα Ιστορικά* 11/21 (1994) 305, υποστηρίζει, ότι: «Το Δημογεροντιακό σύστημα των “Μεγάλων Προεστών” ασκεί στην προεπαναστατική Σάμο ποινική εξουσία ως ανώτερο τοπικό δικαστήριο. Ο βοεβόδας-αγάς συμμετέχει στη σύνθεση του Δικαστηρίου και συναποφασίζει, ενώ οι κατά τμήματα “σουμπασήδες” ασκούν περιορισμένη ποινική εξουσία, αποφασίζοντας μετά των “κατά χωρία μικρών προεστών”». Η υπόθεση αυτή είναι πιθανό να ισχύει για τη συγκεκριμένη περίοδο. Σημειώνεται ωστόσο ότι το κείμενο στο οποίο στηρίζεται ο συγγραφέας (κατάστιχο με τίτλο: «1810 μαρτίου α΄ τευτέρι εις όσους ντζερεμέδες συνάξει ό μουκατάς τής σάμου») δεν απαντά στο ερώτημα ποιος (ή ποιοι) εκδίκασε τις ποινικές υποθέσεις, αλλά αναφέρεται στην εκτέλεση των ποινών, στη συγκεκριμένη περίπτωση στην είσπραξη χρηματικών προστίμων.

26. Βλ. Gerber, ό.π.

هو

الامر حسبما ذكر فيه نميقة الفقير اليه سبحانه عيسى
القاضي بجزيرة صوسام عفى عنه
بنه خا عيسى [٧٢]١٠

سبب تحرير كتاب شرعى بودر كى | 2 جزيرة صوسام
قضايسنه تابع قريه كبيره ساكنه استماته بنت يانى نام
ذميه مجلس شرع | 3 خطير و لازم التوقير شامخ العماد ومحفل
دين منيفده ينه قريه مزبور ذميلرندن اشبو | 4 رافع الكتاب
اندريه ولد يانى نام ذمى احضار و محضرنده اوزرينه بالمواجهه | 5
دعوى و تقرير كلام ايدوب تاريخ كتايدن التى ببق اى مقدم استوروز
مناستري | 6 قليويهسى قربنده خطب جمع ايدر ايكن مزبور اندريه
كلوب بنى اخذ ايدوب | 7 بندخى امتناع اتمك ايله بكا فعل شنيع
ايليوب حامله اولمشدر سؤال | 8 اولنوب موجب شرع اجرى اولنماسى
مطلويمدر ديدكده غب السؤال | 9 و عقيب الانكار مدعيه مزبوره نك
صق مقالنى مبينه بينه طلب | 10 اولندقده اتيان بينه دن عاجزه و
قاصره اولمغين صوب شرعدن | 11 مزبور اندريه يه يمين تكليف اولندقده
انزل الله الانجيل على عيسى صلوات الله [عليه و] | 12 على نبينا يه
يمين ايلدوكيندن صكره مزبوره استماته اعاده كلام ايدوب | 13 بهر يوم
بكا جنون عارضه اولوب كاه بر دفعه و كاه ايكي دفعه جنون | 14 اولور
ديو بالطوع و الرضا معترفه اولدقده معارضه دن منع اولندوغى | 15 ما
وقع بالطلب كتب اولندى تحريراً فى اليوم الخامس عشر من ذى القعدة | 16
الشريفه بسنه ثلث و سبعين و الف | 17
شهود الحال | 18

مدره بوليد نافيتوس پاپا توطورى ولد پاپا نيقولى دياقو حرستوتيلو
ولد استمولو يوركى قصاب زاده دياقو يانى ماتقه نيقوله مانقفو | 19
دياقو يانى ولد پاپا توطورى انكلى ولد پنايوتى نيكيته ولد يانى
مانول ولد قلورى يانى ترجمان و غيرى

Verso: το μα[ρ]τ[υ]ρηκον το γρα[μα] του μεγαλοχοριτη

ότι το αδίκημα συντελέστηκε σε περιοχή του μοναστηριού καθιστούσε την κοινότητα υπεύθυνη μέσα στο πλαίσιο της συλλογικής ευθύνης που ίσχυε στο μουσουλμανικό δίκαιο²⁷. Με το έγγραφο αυτό, το οποίο επιρρίπτοντας την ευθύνη στην ενάγουσα απαλλάσσει όχι μόνο τον εναγόμενο αλλά και οποιονδήποτε άλλον, το μοναστήρι διαφυλασσόταν από πιθανή μελλοντική κατηγορία, η οποία θα στηριζόταν στη συλλογική ευθύνη και στόχο θα είχε την απόσπαση χρημάτων με τη μορφή προστίμου. Ενδεικτικά αναφέρω ότι στην περίπτωση του χοτζετιού του 1676 ο ζαμπίτης του νησιού κατηγορήσε έναν μοναχό της μονής της Παναγίας του Βροντά για το αδίκημα *zina*, το οποίο είχε διαπράξει, σύμφωνα με τους ιχυρισμούς του, πριν από εικοσιένα χρόνια.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Η υπόθεση είναι όπως έχει αναφερθεί σ' αυτό (το χοτζέτι). Το έγγραψε ο φτωχός του Θεού, δόξα σ' Αυτόν, İsa, ο καδής στο νησί της Σάμου. Ας είναι συγχωρεμένος.

[σφραγίδα] Δούλος του Θεού, İsa, (10)72.

Η αιτία σύνταξης του ιερού εγγράφου είναι η εξής: η ζιμμή (προστατευόμενη) Σταμάτα, κόρη του Γιάννη, κάτοικος του Μεγάλου (χωριού), που υπάγεται στον καζά της νήσου Σάμου, στη σύναξη του σπουδαίου ιερού νόμου, που απαιτεί σεβασμό και αποτελεί ύψιστο στήριγμα, και στο δικαστήριο της υψηλότητας θρησκείας κατέθεσε αυτοπροσώπως αγωγή και δήλωσε ενώπιον του ζιμμή Αντρέα, γιου του Γιάννη, κατόχου του παρόντος εγγράφου, και είπε ότι «εξήμισι μήνες πριν από τη χρονολογία του εγγράφου κοντά στα καλύβια της μονής του Σταυρού και ενώ γινόταν θρησκευτική συνάθροιση, ο προαναφερθείς Αντρέας ήρθε και με άρπαξε και χωρίς εγώ να προβάλλω αντίσταση, ασέλγησε πάνω μου και έμεινα έγκυος· ζητώ να ερωτηθεί και να γίνει (δίκη) σύμφωνα με τον ιερό νόμο». Μετά από την ερώτηση και κατόπιν της αρνήσεώς του, αφού ζητήθηκαν από την προαναφερθείσα ενάγουσα οι αποδείξεις για την αλήθεια της κατάθεσης και επειδή οι αποδείξεις που έφερε είναι ανεπαρκείς και ελλιπείς, ο προαναφερθείς Αντρέας κλήθηκε από τον ιερό νόμο να ορκιστεί· το Ευαγγέλιο είναι θεόπεμπτο, ευλογημένος ο Χριστός και ο Προφήτης μας από τον Θεό. Αφού έδωσε όρκο, η προαναφερθείσα Σταμάτα επανήλθε λέγουσα, ότι «κάθε μέρα μου συμβαίνει κρίση και τότε μία φορά τότε δύο φορές μου συμβαίνει κρίση». Αφού το ομολόγησε ίδια θελήσει, η ενάγουσα δεν μπορεί να κινήσει δίκη. Ο,τιδήποτε έγινε, γράφτηκε κατόπιν αιτήσεως. Γράφτηκε την 15η μέρα του ιερού μήνα Zilkade το έτος 1073. Μάρτυρες της υπόθεσης: μητροπολίτης Νεόφυτος, παπά Θεωδωρής γιος του παπά Νικολή, διάκος Χριστόδουλος²⁸ γιος του Σταμούλη, Γιώργης γιος του χασάπη, διάκος Γιάννης Μάτικας, Νικόλας Μαγκαφός, διάκος Γιάννης γιος του παπά Θεωδωρή, Αγγελής γιος του Παναγιώτη, Νικήτας γιος του Γιάννη, Μανόλης γιος του Κουλούρη, Γιάννης μεταφραστής, και άλλοι.

Θεσσαλονίκη

ΣΟΦΙΑ Ν. ΛΑΪΟΥ

27. Heyd, *Studies*, ό.π., 310-311.

28. Χριστόδουλος: Hristotilō.

ΨΕΥΤΙΚΗ
(Παπαδιαμάντης 4.260.14)

«Μὲ τόσην ψευτικὴν, εἶχεν εἰπεῖ ὁ Δήμαρχος, καὶ νὰ μὴ μπορέση νὰ καταφέρει τὸν γαμβρόν, αὐτὴ ἡ βουνίσια γυναίκα, νὰ στεφανωθῇ!» (Τὰ Ρόδινα ἀκρογιαλῖα, ἐκδ. «Δόμος», 4.260.14-15).

Ἡ βουνίσια γυναίκα ποὺ τὴν ψευτικὴν τῆς θαυμάζει ὁ δήμαρχος, εἶναι ἡ Γηρακῶ ἢ Μπόζαινα. Καλὸ συνοπτικὸ δείγμα αὐτῆς τῆς τέχνης τῆς —ὁ Παπαδιαμάντης τὴν ὀνομάζει καὶ «ρητορεία»— ἀποτελεῖ ὅλη ἡ παράγραφος 4.259.27-34.

Ἡ πρώτη δημοσίευση (Νέα Ζωὴ Ἀλεξανδρείας, Νοέμβρ. 1907-Ἰούνιος 1908) καὶ ὅλες οἱ προηγούμενες ἐκδόσεις (Φέξη, Βαλέτα, Σεφερλῆ, Φυτράκη-Κουτσουμποῦ) ἀντὶ τῆς γραφῆς ψευτικὴν παραδίδουν ζωτικὴν. Τὴν υἱοθετεῖ καὶ ὁ Merlier, ὅπως δείχνει ἡ μετάφρασή του: «Avec une aussi grande vitalité» (Papadiamandis, *Nouvelles*, Ἀθήνα 1965, σ. 134).

Εὐθὺς ἐξαρχῆς ἡ γραφὴ ζωτικὴν μοῦ φάνηκε ὑποπτη. Ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Στ. Κουμανούδης, στὰ χρόνια τοῦ Παπαδιαμάντη ἡ λέξη ζωτικότης εἶναι κοινόχρηστη καὶ δὲν βλέπω παρὰ μόνον ἓναν λόγο, ποὺ θὰ τὸν ἔκανε νὰ τὴν ἀποφύγει καὶ νὰ χρησιμοποιήσει τὸ οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο ζωτικὴν: ἂν δηλαδὴ ἤθελε στὸ στόμα τοῦ Σκιαθίτη δήμαρχου νὰ βάλει ἓναν ιδιωματισμό —καὶ τὸ ἤθελε. Ἀλλὰ τὸ ζωτικὴ εἶναι ιδιωματισμός; Ὡς τώρα δὲν τὴ βρήκα στὸ σκιαθίτικο ἰδίωμα οὔτε στὰ συγγενικά (Ἀγίας Ἄννας Εὐβ., Λίμνης Εὐβ., Αἰδηψοῦ, Ἰστιαίας, Σκοπέλου, Πηλίου). Ἡ ὑπαρξὴ τῆς, σὲ ὅποιοδήποτε ἰδίωμα, θὰ προϋπέθετε ὅτι ἀρχικὰ οἱ ὁμιλητὲς τοῦ ιδιώματος χρησιμοποιοῦσαν τὴ φράση ζωτικὴ δύναμη, πράγμα μάλλον ἀπίθανο.

Μὲ δυσκόλευε, λοιπόν, ἡ λέξη καὶ δοκίμασα μὲ μολύβι καὶ χαρτὶ ν' ἀποκαλύψω ἐκεῖνο ποὺ κρυβόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἀναμφίβολη παρανάγκωση τοῦ στοιχειοθέτη. Μὲ τὴ δεύτερη ἢ τρίτη δοκιμὴ ἀναδύθηκε τὸ ψευτικὴν. Μολονότι κι αὐτὴ ἦταν οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθετο καὶ παρόλο ποὺ δὲν τὴν εἶχα συναντήσῃ στὰ κείμενα τῶν Ἀλεξάνδρων καὶ σὲ λεξικά ἢ γλωσσάρια ιδιωμάτων, τὴν εἰσήγαγα ἀνευδοίαστα στὸ κείμενο τῶν Ρόδιων ἀκρογιαλιῶν. «Παλαιογραφικὸ» ἐμπόδιο δὲν ὑπῆρχε: στὰ χειρόγραφα τοῦ Παπαδιαμάντη εὐκόλα ἀντιμεταλαμβάνονται τὸ ζ μὲ τὸ ψ καὶ τὸ εὐ μὲ τὸ ω. Ἀπέμενε νὰ στηριχτεῖ ἡ ἀποκατάσταση καὶ μὲ ἄλλη μαρτυρία.

Τὸ 1986 (ὁ Δ' τόμος τῶν Ἀπάντων, ἐκδ. «Δόμος», ἐκδόθηκε τὸ 1985) ἔτυχε νὰ συνυπηρετῶ μὲ τὴ φιλόλογο κ. Βιολέττα Μαλάμου, ποὺ κατὰ γεται ἀπὸ τὴν καταντικρὸ τῆς Σκιαθοῦ Ἀγία Ἄννα Εὐβοίας. Ἡ συνάδελ-

φος με βεβαίωσε τότε ότι η μητέρα της συχνά χρησιμοποιούσε τη λέξη (και πρόσφατα με επαναβεβαίωσε ότι εξακολουθεί να την μεταχειρίζεται). "Οτι η λέξη παραμένει ζωντανή, μαρτυρείται και από *Τὸ Γλωσσικὸ Ἰδίωμα τοῦ Πηλίου* (Βόλος 1996) τοῦ κ. Κώστα Λιάπη¹.

"Υστερα ἀπὸ χρόνια ἦρθε μιὰ νέα μαρτυρία, ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη τῶρα: «– Φοβοῦμαι ποῦ πρέπει νὰ μεταχειριστοῦμε καὶ ὀλίγη ψευτικὴ², Μάρθα. Μὰ δὲν μποροῦμε νὰ κάνουμε κι ἄλλοιῶς, μποροῦμε;».

Τὸ παράθεμα, ποὺ ἀρκετὰ διδασκαλικά ὑποδεικνύει ὅτι τὸ παραλειπόμενο οὐσιαστικὸ εἶναι ἡ λέξη τέχνη, προέρχεται ἀπὸ τὴν παπαδιαμαντικὴ μετάφραση τοῦ μυθιστορήματος *Ὁ Μαξιώτης* τοῦ Χώλλ Κέϊν (σ. 832). Τὸ ἀγγλικό: *I'm afraid we must be a little deceitful, Martha. But we can't help that, can we?*» (Hall Caine, *The Manxman*, σ. 411).

Χαλκίδα

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

1. Βλ. λήμμα «ψεύστ'ς (ὁ), ὁ ψεύτης. Καὶ ψι(ε)φτικὴ (ἡ), 1) τὰ ψέματα· "μᾶς γιῶ'σι ψιφτικὴ αὐτὸς ἰ βουλιφτής", 2) ἡ κακῆς ποιότητος δουλειά, ἡ ψευτοδουλειά· "αὐτὸς ἰ τσαγκάρ'ς δ'λεῦ' πολλὴ ψιφτικὴ κι δὲν τοὺν ἔχου μπιστοσύν' "».

2. Δὲν ὑπάρχει, λοιπόν, ἀμφιβολία ὅτι ἡ λέξη εἶναι ἰδιωματικὴ, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ ἐν μέρει καὶ τὴν παρανόγησή της (τὸ ζωτικὴν ἦταν *lectio facilior*), καὶ ὡς ἰδιωματικὴ τὴ χρησιμοποιεῖ καὶ στὸν *Μαξιώτη* ὁ Παπαδιαμάντης. (Γιὰ τὴν ἔντονα ἰδιωματικὴν χροιά τῆς μετάφρασης βλ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Ἰδιωματικὰ στοιχεῖα σὲ μιὰ μετάφραση τοῦ Παπαδιαμάντη», *Φιλερῆμου Ἀγάπησις, Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν Καθηγητὴ Ἀγαπητὸ Γ. Τσοπανᾶκη, Στέγη Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν Δωδεκανήσου, Ρόδος 1997*).